

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
11	פרק ראשון: המגעים המדיניים בין ישראל לאלבניה על כינון קשרים דיפלומטיים
20	פרק שני: חידוש היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לבין בולגריה 1990-1985
20	רקע היסטורי
23	ציוני דרך לקראת חידוש היחסים הדיפלומטיים
23	שלב ראשון: ביקור רעיית נשיא המדינה אופירה נבון בבולגריה
23	שלב שני: מגעים בין דיפלומטים ישראלים ובולגרים
24	שלב שלישי: שיחות בין שרי החוץ של ישראל ובולגריה
26	שלב רביעי: הזמנת רעיית שר החוץ, שולמית שמיר, לביקור בבולגריה
26	שלב חמישי: ביקורו של אריאל שרון, שר התעשייה והמסחר, בבולגריה
27	חידוש היחסים הדיפלומטיים
31	פרק שלישי: ציוני דרך בחידוש היחסים הדיפלומטיים בין ישראל להונגריה מעת ניתוקם ב־1967 עד חידושם ב־1989
31	רקע היסטורי
33	שלבים עיקריים בחידוש היחסים הדיפלומטיים
33	שלב ראשון: ציוני דרך עיקריים בקשרים הביטורליים של ישראל עם הונגריה בשנים 1983-1985
34	שלב שני: המגעים המדיניים לפתיחת משרדי אינטרסים
38	חידוש היחסים הדיפלומטיים
41	היהודים
42	פרק רביעי: ציוני דרך ביחסי ישראל והרפובליקה הסוציאליסטית הפדרטיבית של יוגוסלביה מעת ניתוקם ב־1967 ועד חידושם ב־1991
42	רקע היסטורי
49	יוגוסלביה וברית המועצות – גישות זהות ומנוגדות
51	1. איגרת שר החוץ יצחק שמיר אל שר החוץ של יוגוסלביה לזר מויסוב
52	2. דעותיהם של שני דיפלומטים יוגוסלבים

- 53 3. שיחת שר החוץ שמעון פרס עם שר החוץ של יוגוסלביה, ראיף דיזדרביץ'
- 56 4. החלטת ועדת החוץ של הפרלמנט היוגוסלבי בדבר הרחבת הקשרים עם ישראל
- 57 5. שיחת שר החוץ שמעון פרס עם שר החוץ של יוגוסלביה בודימיר לונצ'אר
- 58 6. ביקורו של חבר הכנסת אבא אבן ביוגוסלביה
- 60 7. שר החוץ של יוגוסלביה לונצ'אר, על אש"ף ועל חידוש היחסים עם ישראל
- 61 8. הלחץ הציבורי והפרלמנטרי לחדש את היחסים עם ישראל
- 63 9. הצעות ממשלת יוגוסלביה לכינון יחסים עם ישראל בדרג מסחרי-כלכלי וקונסולרי
- 67 10. ציוני דרך אחרונים לקראת חידוש היחסים הדיפלומטיים
- 73 חידוש היחסים הדיפלומטיים ישראל-יוגוסלביה – סגירת מעגל היהודים
- 75

פרק חמישי: ציוני דרך בקשרי ישראל-פולין מעת ניתוק היחסים

- 77 הדיפלומטיים ב-1967 ועד חידושם ב-1990
- 77 רקע היסטורי
- 80 ציוני דרך לקראת חידוש היחסים הדיפלומטיים
- 80 1. אפריל 1977. ביקורו בישראל של עורך השבועון הפולני 'קולטורה'
- 82 2. דצמבר 1977. ביקורו בפולין של אלי זבורובסקי, סגן יו"ר הארגון העולמי של יהודי פולין ויו"ר אגודת שוחרי יד ושם' בארצות הברית
- 83 3. מאי 1978. ריאיון מוזכר המפלגה, אדוארד גייריק, לכתב העיתון הפולני 'טריבונה ליוודו' ב-3 במאי 1978
- 84 4. ינואר 1981. ביקורו בישראל של שר הדתות והמיעוטים של פולין, יז' קוברסקי
- 86 5. ספטמבר 1981. דר' שיח מדיני (ראשון) בין שר החוץ של ישראל, יצחק שמיר, ושר החוץ של פולין, יוסף צ'ירק
- 86 6. ספטמבר 1984. דר' שיח מדיני שני בין מ"מ ראש הממשלה ושר החוץ, יצחק שמיר, ובין שר החוץ של פולין, סטפן אולשובסקי
- 89 7. ספטמבר 1985. האמנת 'ממונה על ענייני ישראל' בחסות שגרירות הולנד בוורשה והאמנת נציג פולין בעל מעמד מקביל בחסות הבנק הפולני פ.ק.או. בתל אביב
- 91 8. ספטמבר 1986. פתיחת משרדי האינטרסים בוורשה ובתל אביב
- 96 9. 1987-1990: השלב האחרון לקראת חידוש היחסים הדיפלומטיים
- 98 ביקור שר החוץ, משה ארנס, בוורשה וחתומת הפרוטוקול על חידוש יחסי פולין-ישראל
- 103 היהודים
- 106

פרק שישי: ציוני דרך בתהליך חידוש היחסים הדיפלומטיים בין ישראל
לצ'כוסלובקיה 1967-1990

108 רקע היסטורי

112 שלבי המפנה לקראת הקשרים הדיפלומטיים

112 1. ניצנים ראשונים

112 2. שיחת שר החוץ שמעון פרס עם שר החוץ בוהוסלב חנופך

116 3. ביקור חבר הכנסת אבא אבן בצ'כוסלובקיה (23-25 באוקטובר 1988)

116 4. השיחות שניהל בפראג השגריר מרדכי פלצור, הממונה על משרד

120 האינטרסים של ישראל בווארשה (11-14 בדצמבר 1989)

120 5. ביקור בישראל של ד"ר ואצלב יודני ממשרד החוץ הצ'כוסלובקי,

122 בליווי מנכ"ל המשרד לסחר חוץ הצ'כוסלובקי, ל' דוברובולני,

122 11-8 בינואר 1990

122 6. ביקורו של סגן ראש הממשלה ושר האוצר, שמעון פרס, בפראג,

126 בימים 21-23 בינואר 1990 לשיחות על שיתוף פעולה כלכלי בין

126 ישראל לצ'כוסלובקיה

127 ביקור שר החוץ, משה ארנס, בפראג, בימים 8-10 בפברואר 1990, וחתירת

127 הפרוטוקול על חידוש היחסים הדיפלומטיים בין צ'כוסלובקיה לישראל

137 היהודים

פרק שביעי: מגעי ישראל עם הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית לקראת
כינון אפשרי של יחסים דיפלומטיים ביניהן בשנים 1989-1990

133 רקע היסטורי

133 השלבים שהוליכו למשא ומתן על כינון היחסים הדיפלומטיים

139 שלב ראשון: טקסי זיכרון ל'ליל הברדלח' בהשתתפות נציגים

139 מישראל ונציגי ארגונים יהודיים עולמיים

144 שלב שני: מגעים ישירים בין נציגי מזרח גרמניה ונציגי ישראל

147 שלב שלישי: יוזמת רד"ג לפתוח בשיחות עם ישראל על כינון

155 יחסים דיפלומטיים ביניהן

175 שלב רביעי: שיחות הבהרה לקראת אפשרות כינון היחסים

סיכום

177 אחרית דבר

181 נספח: פרוטוקולים בדבר ניתוק יחסיה של יוגוסלביה על ישראל

185 רשימת המקורות

188 מפתח שמות ועניינים

מבוא

בשנים 1989-1991 חידשו כל ארצות הגוש הקומוניסטי במזרח אירופה – הונגריה, צ'כוסלובקיה, פולין, בולגריה, יוגוסלביה וברית המועצות (בריה"מ) – את יחסיהן הדיפלומטיים עם ישראל, שנותקו עמה בעקבות מלחמת ששת הימים, ביוני 1967. למדינות אלו נוספה אלבניה, שרוב אוכלוסייתה מוסלמית, שעמה כוננה ישראל לראשונה יחסים דיפלומטיים (אוגוסט 1991) וכן המגעים המדיניים בין נציגי ישראל וגרמניה המזרחית (הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית), בשנים 1989-1990, לקראת האפשרות (שלא מומשה) לכונן יחסים דיפלומטיים ביניהן. לאחר התפרקותה של ברית המועצות (דצמבר 1991) ל-15 רפובליקות עצמאיות, כוננה ישראל יחסים דיפלומטיים עם כל אחת מהן בנפרד.

ההיסטוריוגרפיה של מדיניות החוץ הישראלית התמקדה בנושא יחסי ישראל-ברית המועצות למן ניתוקם ועד חידושם,¹ ואילו בחקר קשריה של ישראל עם ארצות מזרח אירופה, בעידן ניתוק היחסים הדיפלומטיים ביניהן, לא עסקו כלל. ניתן בהחלט להבין זאת: ראשית, מפני שברית המועצות הייתה מנהיגת מדינות הגוש הסובייטי, שנחשבו לגרורותיה בכל הנוגע למדיניות החוץ שלהן (למעט רומניה). שנית, משום שברית המועצות הובילה את העימות עם הגוש המערבי ולמדיניותה המזרח תיכונית הייתה השפעה רבה – אם לא מכרעת – על הסכסוך הישראלי-ערבי בעידן המלחמה הקרה שבין שני הגושים. ושלישית, בשל המאבק חובק עולם שישאל פתחה בו, למען תתיר ברית המועצות לאזרחיה היהודים לעלות לישראל ותאפשר לנשאים בתחומיה לפתח את מורשתם הלאומית, כפי שנהגה לגבי שאר הלאומים בארצה.

מאחר שארצות מזרח אירופה הלכו בתלם שהתוותה מדיניות החוץ הסובייטית כלפי ישראל וגילו עוינות כלפיה במישור המזרח-תיכוני והבין-לאומי, לא הוקדש לכל אחת חקר נפרד של יחסיהן עם ישראל. זאת, למרות שבמישור הקשרים הדו-צדדיים שבינן לבין ישראל – בתחומי הסחר ההדדי, קשרי התרבות והתיירות והיחס אל הקהילה היהודית המקומית – הסתמנו הבדלים ניכרים בינן לבין עצמן ובינן לבין ברית המועצות.

1 זק, 40 שנות דו-שיח; Govrin, *Israeli-Soviet Relations*, Levin, *Memoirs*, pp. xi-xiv; גוברין, 317-332; זק, 40 שנות דו-שיח; גוברין, סלע, לוי, יחסי החוץ של ישראל, עמ' 71-90; גוברין, יחסי ישראל-ברית המועצות, עמ' 445-458.

הספר שלפנינו חושף אפוא לראשונה בהיסטוריוגרפיה של מדיניות החוץ הישראלית את השלבים וציוני הדרך הנפרדים בתהליך הממושך – החל מניתוק יחסיהן הדיפלומטיים של ארצות הגוש הקומוניסטי במזרח אירופה עם ישראל ועד מועד חידושם; את תהליך כינונם עם אלבניה; ואת המגעים המדיניים בין נציגי ישראל וגרמניה המזרחית, כמעט לאורך כל תולדותיה, ובמיוחד בשנים האחרונות לקיומה כמדינה עצמאית, לקראת כינון יחסים דיפלומטיים בין שתי המדינות. לכאורה, נראים המגעים המדיניים הללו כתוצאת לוואי של תהליך משולב: מצד אחד, השתחררותן ההדרגתית מתלותן המדינית בברית המועצות במעבר להתוויית מדיניות חוץ עצמאית; ומצד שני, המהפך שהתחולל במשטריהן במעבר ההדרגתי ממשטר קומוניסטי לשלטון דמוקרטי. ייתכן שתהליך משולב זה לא היה מתהווה אלמלא קדמו לו הרפורמות שמנהיג ברית המועצות, מיכאיל גורבצ'וב² הנהיג בתחומי הכלכלה והחברה בארצו – אבי מדיניות ה'פרסטרויקה' ו'הגלנסוסט'³ – ואלמלא התווה מדיניות חוץ שחתרה נמרצות לשים קץ למלחמה הקרה בין הגושים המזרחי והמערבי – זאת במטרה לכונן עידן חדש של שיתוף פעולה בין ארצו לבין הגוש המערבי, להפיג את המתיחות המדינית והצבאית בעולם ולהרחיב את קשרי הכלכלה, המדע והטכנולוגיה ההדדיים. למדיניות זו הייתה השפעה מכרעת על מדינות הגוש הסובייטי: היא החלישה את תלותן המדינית בברית המועצות, והיא חיזקה את חתירתן למעמד עצמאי ולהנהגת רפורמות דומות לאלו של גורבצ'וב: יישום מדיניות פנים ליברלית ודמוקרטית ומדיניות חוץ שתתאים לאינטרסים האומיים תוך הסקת מסקנות משגיאות העבר. בהקשר זה, ניתן להבחין בשלושה מניעים עיקריים, שאפיינו את כל מדינות מזרח אירופה שיחסיהן הדיפלומטיים עם ישראל היו מנותקים יותר מעשרים שנה ואלה הם:

המניע הראשון: מסקנתן שניתוק יחסיהן הדיפלומטיים עם ישראל היה פרי החלטה נמהרת, ושלא תרם מאומה לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי. (נציגי ישראל טענו באוזני עמיתיהם במזרח אירופה כי הניתוק מצד אחד והסיוע הצבאי והמאסיבי שברית המועצות וארצות מזרח אירופה הושיטו לשכנותיה של ישראל, מצד אחר, רק סיכלו כל אפשרות של פתרון הסכסוך הישראלי-ערבי. טיעון זה לא נדחה.) יתרה מזו, ניתוק יחסיהן הדיפלומטיים עם ישראל שבמשך שנים התלווה לו מסע אנטישמי ואנטי-ישראלי ארסי, בדומה לזה של ברית המועצות, העמידן בזירה הבין-לאומית, לא רק כחברות בגוש הסובייטי, עם כל המשתמע מכך, כי אם כבנות ברית לברית המועצות בפעילותן האקטיבית במלחמה הקרה. מבחינה זו שררה תמימות דעים בהסתייגות הרבה כלפיהן מצד המערב, ישראל ויהדות העולם.

בהקשר זה שימשה רומניה, חברה בגוש הסובייטי ובברית ורשה – שלא ניתקה את יחסיה עם ישראל בעקבות מלחמת ששת הימים – דוגמה ומופת. רומניה, כידוע, יכלה

2 גוברין, גורבצ'וב.

3 גורבצ'וב, פרסטרויקה.

לתמרון בין ישראל לבין ארצות ערב, מאחר שקיימה יחסים דיפלומטיים עם שני הצדדים בסכסוך. היא יכלה לשמש מתווך ביניהם ועל כן קנתה לה יוקרה בעולם הערבי והמערבי יותר מכל שכנותיה במזרח אירופה. זכורה תרומתה לתהליך כינון השלום בין ישראל לבין מצרים, בכך שעודדה את ביקורו בישראל של נשיא מצרים אנואר סאדאת, ובכך שתמכה בזירה הבין-לאומית בהסכם שלום ישראל-מצרי, כמדינה יחידה בגוש הסובייטי. רומניה גם הייתה היחידה בגוש הקומוניסטי שלא הצביעה בעצרת האו"ם בעד קבלת ההחלטה שהשוותה את הציונות עם הגזענות וזכתה בכך ליוקרת המערב, ישראל ויהדות העולם. אך אין מדובר רק ביוקרתה המדינית במערב ובקרב ארצות ערב, כי אם בטיפוח קשריה הכלכליים והתיירותיים עם ישראל והמערב, בהשוואה לכל אחת משכנותיה. בניגוד לעמדתן העוינת של ארצות מזרח אירופה כלפי ישראל בזירה הבין-לאומית והמזרח תיכונית, הלכו והתרחבו יחסי ישראל-רומניה. דרג הייצוג הדיפלומטי ביניהן הועלה ממעמד של צירות למעמד של שגרירות, כשנה אחרי ששאר מדינות הגוש הסובייטי, ובהן יוגוסלביה, ניתקו את יחסיהן הדיפלומטיים עם ישראל. בין שתי המדינות הוקמו קווי תעופה וספנות ישירים, רומניה אירחה מפעם לפעם ראשי ממשלה, שרי חוץ, חברי כנסת, ראשי מפלגות, סופרים ומשוררים ואישים אחרים מישראל, והתיירות הישראלית לרומניה גאתה בהשוואה לכל שאר מדינות המערב (יחסית לגודל האוכלוסייה בישראל). רומניה התירה ליהודי המקום לעלות לישראל. העלייה לישראל התנהלה באורח סדיר, ובעידן גורבצ'וב שימשה רומניה גשר מעבר ליהודי ברית המועצות בדרכם לישראל. על כל אלה הרעיפו עליה שבחים מנהיגי ישראל, יהדות העולם ומנהיגי המערב. הקהילה היהודית ברומניה הורשתה לטפח את המורשת היהודית במידה שלא היה לה אח ורע בגוש הסובייטי. כמו כן, היא הייתה הקהילה היחידה בגוש הסובייטי שהותר לה להשתייך לקונגרס היהודי העולמי, בעוד שמעמד הקהילות היהודיות בשאר ארצות מזרח אירופה היה לרוב בשפל המדרגה, והן נחשדו בקיום קשרים 'עם האויב'. גם כאן נבדלו המדינות אחת מרעותה. היחס ליהודים בהונגריה, בבלגריה וביוגוסלביה היה יותר ליברלי מאשר בפולין, בצ'כוסלובקיה, בברית המועצות ובמזרח גרמניה. לעתים הוכרחו הקהילות, במצוות השלטונות, לפרסם הצהרות אנטי-ישראליות ואנטי-ציוניות חריפות. סטיית רומניה מקווי המדיניות של ברית המועצות במה שנוגע לישראל, של סין ושל גרמניה המזרחית, ביקורתה הפומבית על פלישת צבאות ברית ורשה לצ'כוסלובקיה ועל פלישת ברית המועצות לאפגניסטן, הקנו לרומניה דימוי של מדינה הנוקטת מדיניות חוץ אוטונומית בתוך הגוש.⁴

המניע השני: מסקנתן של מדינות מזרח אירופה שהינתקותן מישראל מנעה מהן לפתח קשרי כלכלה ושיתוף פעולה עמה בתחום הטכנולוגי והחקלאי לקידום כלכלתן, ודרכה עם ארצות המערב. זאת, על רקע הדימוי החיובי של ישראל בעולם, במה שנוגע להשיגיה בתחומי הכלכלה, המדע, החינוך, התרבות, הטכנולוגיה, הרפואה

והביטחון – למרות היותה נתונה במצב מלחמה עם שכנותיה – ובשל מעמדה האיתן, עקב כך, בארצות הברית ובמערב. גם קיומה של תפוצה יהודית חזקה, תומכת בישראל, בארצות המערב ובעיקר בארצות הברית, בעלת השפעה על הממשל האמריקני, הגבירה את חשיבות מעמדה של ישראל בעיניהן. קרי, 'המסלול למערב המפותח ובמיוחד הדרך לווינגטון מוליך דרך ישראל'. ואכן, כפי שנראה בפרקים המוקדשים לכל אחת מן המדינות שחידשו את יחסיהן עם ישראל, היו ציפיות רבות מישראל ומיהדות העולם לקבלת סיוע כלכלי, מדעי וטכנולוגי.

המניע השלישי הנו המודעות לכך שניתוקן מישראל הפקיע אותן בפועל מכל שיתוף בתהליך השלום באזורנו, ובמיוחד את ברית המועצות כמעצמה שוות מעמד לארצות הברית, שקיימה קשרים מדיניים עם שני הצדדים לסכסוך הישראלי-ערבי. מדיניותן האנטי-ישראלית החריפה בראשות ברית המועצות בזירה הבין-לאומית – במיוחד בעקבות מלחמת ששת הימים – ותמיכתן האינטנסיבית בחימושן של ארצות ערב ואש"ף שדגלו בגלוי בהשמדת ישראל, מנע כל גילוי אמון מצד ישראל ביכולתן של ברית המועצות, גרורותיה ויוגוסלביה, למלא תפקיד אובייקטיבי, במציאת פתרון לסכסוך הישראלי-ערבי.

כל מדינות מזרח אירופה (לרבות רומניה) צידדו בנוסחה הסובייטית המשולשת לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה הקודמת. נוסחה זו גרסה:

- (א) נסיגת ישראל מכל השטחים שכבשה בשנת 1967.
 (ב) זכות ההגדרה העצמית לעם הפלסטינאי לרבות זכותו לכונן מדינה עצמאית משלו.
 (ג) מתן ערבויות ביטחון מטעם חברות מועצת הביטחון של האו"ם למדינות האזור.

האמצעי: באמצעות ועידה בין-לאומית בחסות חמש המדינות הקבועות במועצת הביטחון ובהשתתפות ארצות ערב, ישראל ואש"ף. ישראל דחתה נוסחה זו, בנימוק ששתיים מחברות מועצת הביטחון (ברית המועצות וסין) אינן מקיימות יחסים דיפלומטיים עם ישראל ושהיא אינה רואה באש"ף גורם שווה מעמד לה בשיחות בעוד ארגון זה דוגל באמנה הפלסטינאית הקוראת להשמדת ישראל. מנימוקים אלה דחתה ישראל גם את הנוסחה המורחבת והמשופרת מבחינת ישראל, בת ששת הסעיפים שברית המועצות פרסמה ב־1987 ושגם בה צידדו ארצות מזרח אירופה, ללא סייג:

- (א) נסיגת ישראל מכל השטחים הערביים, שכבשה מאז 1967, פירוק היישובים שהקימה בשטחים אלה והכרזה על הגבולות בין ישראל לבין שכנותיה כבלתי ניתנים להפרה.
 (ב) הענקת זכות ההגדרה העצמית לעם הפלסטינאי, לרבות זכותו לכונן מדינה עצמאית משלו בגדה המערבית ובעזה, וזכותם של הפליטים הפלסטינאים לשוב לבתיהם או לקבל פיצויים.
 (ג) החזרת חלקה המזרחי של ירושלים לערבים.

ד) הבטחת זכותן של כל מדינות האזור לקיום עצמאי בביטחון.
ה) הפסקת מצב המלחמה בין ישראל לבין ארצות ערב וכינון שלום ביניהן. על ישראל ועל המדינה הפלסטינאית להתחייב לכבד, הדרת, את הריבונות המדינית והשלמות הטריטוריאלית של כל אחת מהן וליישב את חילוקי הדעות ביניהן בדרכי שלום.

ו) מתן ערבויות ביטחון בין-לאומיות להסדר שיושב בין הצדדים לסכסוך.

החל משנת 1989 התמקדה עמדת ברית המועצות – ועמה עמדת ארצות מזרח אירופה – בקריאה להכיר בעקרון 'איוון האינטרסים' בין ביטחון (לישראל) לבין זכויות (לפלסטינאים), אך אז כבר לא דובר כלל על פרטי ההצעות הקודמות. במרכז התפיסה הסובייטית – וזו של ארצות מזרח אירופה – עמדה הקריאה לכנס ועידה בין-לאומית ליישוב הסכסוך הישראלי-ערבי בחסות החברות הקבועות במועצת הביטחון ובלא כפייה על הצדדים המשתתפים בה: ישראל, אש"ף כ'נציג הגליטימי של העם הפלסטינאי' ושאר ארצות ערב.

מדיניות הפרסטרויקה (הבנייה מחדש) והגלסנוסט (פתיחות לעיון ולביקורת ציבורית) של מנהיג ברית המועצות, מיכאיל גורבצ'וב, דגלה – לראשונה בתולדותיה של ברית המועצות – בהנהגת רפורמות בניהול הכלכלי של מפעלי התעשייה והחקלאות ברחבי המדינה, כדי לשפר ולייעל את שיטות התכנון המרכזי. זאת, במגמה להאיץ את הפיתוח הכלכלי והתעשייתי ולהגביר את פרויקט, תוך שילוב פעילות כלכלית פרטית וקואופרטיבית בחקלאות. כמו כן, התאפשר חופש הביטוי בעיתונות ובשאר אמצעי התקשורת ובחירות חופשיות, תחרותיות, כלל-ארציות, לייצוג אזורי של הצירים במפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות (השלטת) וב'קונגרס העם' (שנחשב לגוף פרלמנטרי חדש) שהיה אמור לבחור מתוכו את החברים לסובייט העליון; בשלב מאוחר יותר (1990) נתקבלה החלטת צירי הקונגרס לאפשר למפלגות נוספות להיבחר לסובייט העליון, ועל ידי כך בוטלה הבלעדיות של המפלגה (הקומוניסטית) השלטת והייצוג הפרלמנטרי בברית המועצות הפך לרב-מפלגתי.

במקביל, התווה גורבצ'וב מדיניות להפגת המתוחות הבין-גושית על ידי ניהול משא ומתן אינטנסיבי עם ארצות הברית והמערב בחתירתו לשיפור קשרי ארצו עם מדינות העולם בהן סין העממית, וכן כינון יחסים דיפלומטיים עם קוריאה הדרומית (שנחשבה עד אז כ"טאבו") ועם דרום אפריקה, ונכונות ליצור מערכת קשרים עם ישראל. למדיניותו זו הייתה השפעה רבה על מדינות מזרח אירופה שחתרו גם הן לניהול מדיניות חוץ עצמאית בהתאם לאינטרסים הלאומיים והכלכליים שלהן, כמו פיתוח קשריהן עם ארצות המערב ובתוכן גם עם ישראל. בהקשר זה לא זו בלבד שלא נתקלו בהתנגדות מצד ברית המועצות, כי אם קיבלו את ברכתה. למדיניות הפנים והחוץ החדשה של גורבצ'וב הייתה אפוא השפעה מכרעת על התהוות תהליכי הדמוקרטיזציה בכל אחת מארצות מזרח אירופה (לרבות אלבניה ומזרח גרמניה). זאת, בהתאם לנסיבות הפוליטיות של כל אחת מהמדינות, וברוח העימות האידאולוגי בין השמרנים, חסידי המשטר הקומוניסטי, שאיבדו מכוחם הפרלמנטרי ומהשפעתם בקרב

בני עמם, ובין הכוחות הליברליים שדגלו במדיניות הפרסטרואיקה והגלסנוסט. כוחות הקדמה הללו זכו לתמיכת מרבית תושבי המדינה שדגלו בפיתוח נרחב של קשריהן עם ארצות המערב, בתוכן ישראל. תהליכים אלה, הם שזירזו את התקרבותן לישראל, לעתים לתקופה קצרה (הונגריה, צ'כוסלובקיה) ולעתים באורח ממושך (פולין, בולגריה, יוגוסלביה, אלבניה ומזרח גרמניה) וזאת, לאחר שבכל אחת מן המדינות נערכו בחירות חופשיות ובעקבותיהן סולקה ההנהגה הקודמת (הקומוניסטית) מן השלטון. קצב חידוש היחסים הוכתב אפוא על ידי מועד חילופי המשטר בכל אחת מן המדינות ועל ידי החשש של כמה מדינות (בולגריה, ברית המועצות, יוגוסלביה) מ'מה יאמרו הערבים'. בשל העיכובים הללו נמשך תהליך חידוש יחסיה הדיפלומטיים של ישראל עם כל אחת מן המדינות הללו בנפרד במשך כשנתיים.

אף על פי שמדינות אחדות קיבלו את אישורה של ברית המועצות לפני שנקטו תהליך של התקרבות לישראל, היו כאמור גם מדינות אחרות במזרח אירופה שחששו מתגובות חריפות ומפגיעה ביחסיהן ההדוקים עם ארצות ערב. לכן הומצאה הנוסחה של חידוש היחסים בהדרגה: תחילה חילופי נציגויות בחסות המדינות שייצגו את האינטרסים של כל אחת מהמדינות אצל רעותה (פולין, הונגריה וברית המועצות), אחר כך כינון נציגויות עצמאיות בדרג קונסולרי (פולין, ברית המועצות) ורק אחר כך העלאת היחסים לדרג דיפלומטי מלא. הונגריה הייתה הראשונה מבין ארצות מזרח אירופה שחידשה את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל (ספטמבר 1989); השנייה והשלישית: צ'כוסלובקיה ופולין (פברואר 1990); אחריהן, בולגריה (מאי 1990), יוגוסלביה (8 באוקטובר 1991) ולבסוף ברית המועצות (18 באוקטובר 1991). כולן בדרג של שגרירויות. עם זאת, חשוב לשוב ולציין כי בכל שנות הניתוק, ובמיוחד מאמצע שנות השבעים של המאה העשרים ואילך, טופחו קשרים הדדיים בתחומי הסחר והכלכלה, התרבות והתיירות בין ישראל לבין רוב ארצות מזרח אירופה, אם כי בהיקף מצומצם, וישראל לא החמיצה שום הזדמנות בכיוון זה. קשרים אלה הסתעפו במשך הזמן והוו תשתית חשובה לקראת חידוש היחסים הדיפלומטיים בינן לבין ישראל.

יוגוסלביה, על שום מה? יוגוסלביה, כידוע, לא הייתה חברה בברית ורשה ולא השתייכה אל הגוש הסובייטי. עם זאת, הייתה חלק מן הגוש הקומוניסטי. יוגוסלביה, בהנהגת הנשיא ברוז טיטו, ניתקה את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל, בעיקר משני טעמים: על רקע ידידותו של טיטו עם עבדל נאצר, נשיא מצרים, ולאות סולידריות עם מאבקו נגד ישראל; ועל רקע חתירתו של טיטו להנהיג את תנועת המדינות הבלתי מזדהות, שדגלה במדיניות פרו-ערבית מובהקת בכל הקשור לסכסוך הישראלי-ערבי. גם אחרי מותו של טיטו (1980) לא רצתה ההנהגה המתחלפת של יוגוסלביה לסטות ממדיניותו כלפי ישראל, ואולי לא היה לה הכוח לעשות זאת, בהיעדר מנהיג חזק בשיעור קומתו של טיטו. והפרדוקס שנוצר היה זה שטיטו ונאצר הלכו לעולמם, ואילו ישראל כוננה יחסים דיפלומטיים עם מצרים, בעוד שיחסיה הדיפלומטיים עם יוגוסלביה עדיין היו מנותקים.

יחסיה של יוגוסלביה עם ארצות ערב – ובעיקר עם לוב ועיראק – היו הדוקים